

8. *Булда Анатолій*. Питання професійної підготовки учителя історії в період національно-визвольних змагань українського народу (1917 – 1920 рр.) // *Історія в школах України*. – 1998. – № 1. – С. 52-55.
9. *Белебега Іван*. Україна і комунізм у злочинних особах: хто ми? Хто нами керував? Що ми за нація? // *Українська газета*. – 1998. – 12 березня. – С. 24.
10. *Проданок Федір*. Гетьман Павло Скоропадський // *Урядовий кур'єр*. – 1998. – 16 травня; *Історія України*. Курс лекцій у двох книгах. Кн. 2. – К.: – Либідь. – 1992. – С. 159; *Майборода Василь*. “...Я сюди прийшов не ламати” // *Рідна школа*. – 1996. – № 3. – С. 77-79.
11. *Майборода Василь*. Там само. – С. 78.
12. *Нариси історії українського шкільництва (1905 – 1933)*. Навчальний посібник. – К.: Заповіт, 1996. – С. 83.
13. *Історико-політичні уроки української державності*. Енциклопедичний словник. – К. – Донецьк. – Донечина. – С. 215.
14. *Мусієнко В., Маїшевський О.* Українізація органів державної влади в гетьманській державі Павла Скоропадського // *Розбудова держави*. – 1996. – № 2. – С. 38–40.
15. *Усенко Ігор*. Микола Прокопович Василенко: штрихи до портрета // *Історія в школах України*. – 2001. – № 1. – С. 50-52.
16. *Академія наук у Києві. 1918 рік* // *Київська старовина*. – 1993. – № 3. – С. 15-27; *Андрієвич Віра*. Академік Вернадський: не оцінять сучасники – зрозуміють нащадки // *Демократична Україна*. – 2001. – 9 жовтня; *Дорошенко Дмитро*. *Історія України. 1917 – 1923*. – С. 361.
17. *Усенко Ігор*. Там само. – С. 51. *Матвєєва Леся*. Микола Василенко в історії Української Академії наук: правда і вимисел // “Слово Просвіти”. – 2006. – 9-15 листопада.
18. *Посталатій Віталій*. Боротьба за національну школу в Україні (1917 – 1920 рр.) // *Рідна школа*. – 1999. – № 6. – С. 29; *Зубалій О. Д., Рященко Д. С.* Освітній рух в Україні у добу національно-державного відродження (1917 – 1920 рр.) // *Український історичний журнал*. – 1998. – № 3. – С. 12-23.
19. *Ківишар Таїсія*. Видатний просвітянин // *Київська старовина*. – 1992. – № 4. – С. 96-101.
20. *Мала енциклопедія етнодержавознавства*. – К.: Генеза: Довіра. – 1996. – С. 426.
21. *Мормель Світлана*. Пані з історії // *Україна молода*. – 2007. – 31 березня. – С. 12.
22. *Постернак С.* Із історії освітнього руху в Україні за часи революції 1917 – 1919 рр. – К.: Друкарь. – 1920. – С. 13.

Казакевич О.

ОСНОВНІ ЧИННИКИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ ХІХ СТ.

Спроби з'ясувати, що включає в себе термін “національне відродження”, наштовхуються на ряд перепон. Чіткого визначення терміну не існує, так само як не може бути переліку обов'язкових чинників процесу відродження. Але в історичній науці ХХ та початку ХХІ століть ми часто зустрічаємо вживання саме терміну “українське національне відродження” стосовно історії України ХІХ ст. Сам термін “національне відродження” з'явився у ХІХ ст. та застосовувався щодо так званих “неісторичних” націй, що через політичні обставини не мали власної державності, але прагнули її відродити чи створити. Серед альтернативних варіантів маємо “пробудження нації”, “модернізація” чи запропонований Р. Шпорлюком термін “український проект”, який знайшов ширше застосування, або, як пропонує Г. Касьянов – “націотворення”, оскільки і за змістом, і за формою українське “національне відродження” було саме творенням нації, і суб'єктивний чинник мав вирішальне значення для “започаткування” цього процесу [1]. В. Сарбей, вслід за М. Грушевським, Д. Багалієм, Д. Дорошенком та І. Крип'якевичем, також говорить про національне відродження в Україні у ХІХ ст. Можна запропонувати і вживаний в історичній науці термін “український національний рух”, який, як складова, становив основу українського національного відродження. Можна говорити і про умовність терміну “національне відродження”, який, на думку Г. Касьянова, варто брати в лапки [2].

Дослідники виділяють також термін “мовно-національне” відродження: культурно-мовний та суспільно-національний рух певного народу, спрямований на його соціально-економічне й політичне піднесення і визволення, у результаті якого (залежно від ступеня розвитку народу і зовнішніх обставин) може бути або здобуття ним фактичної чи юридичної автономії – а) культурної; б) культурно-територіальної; в) адміністративно(політично) територіальної, – або створення власної держави – а) залежної; б) напівзалежної; в) незалежної [3]. Можемо стверджувати, що в українській історії ХІХ ст. такий рух мав місце і, як тотожний процесу українського націотворення, був визначальним упродовж усього ХІХ ст.

Різним аспектам українського національного відродження присвячені роботи І. Лисяк-Рудницького, З. Когута, М. Грушевського, П. Магочія, Р. Шпорлюка, Н. Шип, В. Сарбея, А. Катренка [4] та ін. Не зупиняючись на численних варіантах періодизації українського національного відродження, що подані та проаналізовані, зокрема в роботах останніх двох авторів, спробуємо визначити основні чинники, які дали

можливість співвіднести українське національне відродження саме з ХІХ ст., незважаючи на те що поява суверенної державності України відбулася пізніше, у роки української національної революції 1917 – 1921 рр. Створення класифікації чинників, визначення серед них більш або менш вагомих необхідні зокрема для з'ясування місця українського національного відродження у процесах творення європейських націй та українського державотворення.

Усе розмаїття факторів, що прискорювали та стимулювали процес формування модерної нації, можна логічно поділити на кілька груп, а саме зовнішні, духовно-культурні, соціальні та економічні. До зовнішніх ми відносимо чинники, які походили з-поза етнічних меж України і, з одного боку, становили виклик і загрозу для існування українського етносу, а з іншого – підживлювали національний рух новими ідеями та концепціями. До таких зовнішніх чинників безумовно слід віднести національну політику імперій, до складу яких входили українські землі.

Такими імперіями, були Росія та Австро-Угорщина, у складі яких українці становили доволі помітну етнічну меншість: майже 18% населення Російської імперії (згідно з переписом 1897 р.), 12% населення Австрії та 2,5% Угорщини (станом на 1910 р.). Тобто в Австро-Угорській імперії проживало близько 4 млн., а в Російській імперії 22 млн. 380 тис. представників народу, який характеризувався єдністю мови, народних звичаїв і культури. Не рахуватися з цим імперська влада ані у Петербурзі, ані у Відні не могла, тому у ХІХ ст. український національний рух стає об'єктом цілеспрямованих дій російських та австрійських урядовців. Політика обох імперій щодо українського населення визначалася рядом внутрішньополітичних та зовнішньополітичних факторів. Основним фактором зовнішньополітичних міркувань були взаємовідносини між імперіями, та спроби вирішення ними власних (загальноімперських) суспільно-політичних, адміністративно-територіальних та соціально-економічних проблем.

У Російській імперії, як і пізніше, за часів існування СРСР, єдино вигідним, а отже правильним, було існування титульного етносу, представники якого, незважаючи на різне етнічне походження, мали б бути російськомовними й цілком лояльними щодо імперії. Тому офіційна Російська імперія відкидала навіть можливість існування українців та білорусів як окремих народів. Загроза цілісності імперії з боку України вбачалася у першу чергу в становленні літературної української мови, яка була одним з основних чинників відмінності росіян від українців. Саме тому ще з початку ХVІІІ ст. проводилася цілеспрямована політика щодо обмеження вживання української мови. Політика австрійського уряду стосовно української мови була мало не прямо протилежною, що визначалося як його близькістю до політичних традицій Старої Європи, так і взаєминами з Росією. За рідким винятком, Відень не тільки не забороняв всебічне вживання української мови її носіями, але й заохочував його.

Хронологія подій виглядає таким чином. У листопаді 1804 р., згідно із Статутом Міністерства народної освіти Росії, учителі та учні мали вживати лише російську мову. Через чотири закрито Руський інститут Львівського університету, де на богословському та філософському факультетах низка предметів викладалася українською мовою. У 1843 р. уряд Австрійської імперії ухвалив наказ щодо друкування усіх законів та оголошень у східних галицьких повітах також і руською мовою, кирилицею [5]. Цього ж року поданий до Російської Академії наук “Словник української мови” (уклав П. Білецький-Носенко) “загубився” і був опублікований більше ніж через сторіччя, у 1966 р. У роки революції 1848-1849 рр. у Львівському університеті відкрито кафедру української мови й літератури (1848 р.), почала виходити перша газета галицьких українців “Зоря Галицька” (1848 – 1857), а згідно з розпорядженням Міністерства народної освіти Австрії вивчення русино-української мови було визнане обов'язковим у всіх гімназіях Східної Галичини. У 1851 р. видано словник “Правно-політична термінологія для слов'янських мов, вживаних в Австрії”, що містив 17 000 німецьких термінів з українськими відповідниками. У 1859 р. була спроба австрійського уряду запровадити латинку замість кириличної абетки за наполяганням галицького намісника графа А. Голуховського, однак вона не була втілена у життя через рішучий спротив галицьких українців (азбучну війну). Того ж року в Росії з дозволу М. Пирогова, тодішнього попечителя Київського шкільного округу, викладання у недільних школах проводилось і українською мовою. Проте, ненадовго: вже в липні 1863 р. видано Валуєвський циркуляр, згідно з яким заборонялось вживання української мови в друкуванні та шкільному навчанні.

У 1867 р. у Львові видано двотомний “Німецько-руський словар” О. Партицького. У листопаді 1869 р. прийнято закон про запровадження у десяти Південно-Західних губерніях особам російського походження, виключаючи, однак місцевих уродженців значної доплати до нормального утримання. У 1873 р. у Києві засновано Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, а у Львові – Літературне товариство імені Тараса Шевченка.

У 1875 р. засновано Чернівецький університет, де було відкрито кафедру української мови, а наступного року в Києві видано “Очерк звуковой истории малорусского наречия” П. Житецького (1876 р.). Майже одночасно (у травні 1876 р.) з'явився сумнозвісний Емський указ, метою якого було “пресечение украинофильской пропаганды”. В умовах дії указу вирросло ціле покоління українського народу, позбавлене можливості освіти рідною мовою, змушене або залишатись неписьменним, або здобувати її російською мовою [6]. У 1881 р. вимоги указу були дещо пом'якшені: було дозволено друкувати словники і тексти пісень за умови дотримання загальноприйнятого російського правопису, для проведення вистав українською мовою необхідним був дозвіл генерал-губернатора, а створення спеціально малоросійського театру та формування

труп для виконання п'єс і сцен виключно на малоросійському нарідчій заборонено.

Тим часом, в Австро-Угорщині вийшов двотомний "Малорусько-німецький словар" Є. Желехівського (1882, 1886 р.), що вмiщував увесь відомий на той час український лексичний матеріал (64000 слів) із широким застосуванням діалектичних записів. У 1883 р. видано "Русько-мадярський словар" (20000 слів) Л. Чопея і того ж року київський генерал-губернатор О. Дрентельн заборонив театральні вистави українською мовою на території Київської, Подільської та Волинської губерній. У 1892 р. в Наддніпрянській Україні заборонено перекладати українською мовою російські твори, а в Західній Україні австрійський уряд санкціонував впровадження фонетичного правопису в українських школах, до урядових оповіщень та в інших сферах вжитку української мови.

У 1893 р. у Львові вийшов підручник С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера "Руська граматика", чотири томний "Словарь російсько-український" Михайла Куманця (М. Комарова) та "Німецько-український словар висловів правничих і адміністраційних" К. Левицького. У липні 1899 р. проходив XI археологічний, з'їзд у Києві на якому галицьким науковцям не дозволили виголошувати доповіді українською мовою.

Показово, що жорсткі дії російських властей не змогли завадити розвитку українського національного руху: у Наддніпрянщині, що знаходилася під реакційною та авторитарною владою царату, він був навіть успішнішим, ніж на західноукраїнських землях, де існував набагато ліберальніший політичний режим.

Досить своєрідний вплив на українське національне відродження чинили процеси російського та польського націотворення. Незважаючи на те, що офіційна ідеологія Російської імперії проголошувала єдність росіян, українців та білорусів, процес формування російської ідентичності невпинно набирив обертів. Повною мірою його наслідки проявляться на початку ХХ ст., коли українці опиняться в Російській імперії у статусі "інородців" [7]. Але й у ХІХ ст., принаймні з другої половини, російський "націоналізм з інстинктами державного насильства" [8] був дуже суттєвим подразником для української інтелігенції. Розквіт російської культури, поява великої кількості визначних митців, письменників, поетів, композиторів, науковців закономірним чином впливали й на підвищення рівня освіти та культури в межах імперії, й на піднесення власне української культури. З іншого боку, польський національний рух з його активним прагненням до відновлення незалежної державності хоча й був вороже налаштований до української справи, не міг не служити прикладом для наслідування.

Інші демократичні й національно-визвольні рухи в країнах Центральної та Південно-Східної Європи у ХІХ ст. також давали потужний поштовх для розвитку українського національного відродження. Три імперії – Російська, Австрійська та Османська – об'єднували на своїх теренах десятки народів. Частина з них вирізнялася значною чисельністю, але, як правило, ще й відмінностями у віросповіданні та мові. Національні рухи у ХІХ ст. охопили поляків, чехів, словаків, словенців, хорватів, греків та інші народи, змушували їх шукати шляхи консолідації, випробовувати різні форми боротьби за свої права. М. Попович зазначає, що гасло свободи, піднесене на зорі нового часу революційною Францією, вже в роки війн європейських народів проти агресії Наполеона набуло нового політичного змісту – змісту національної свободи, державної незалежності націй [9].

Революційні події, що охопили Європу у 1848 р., принесли звільнення від панщини селян Галичини й Буковини, завдяки чим подіям відбулося піднесення української національної свідомості, в українців з'явився власний досвід відстоювання своєї позиції в парламенті.

Проте зовнішні чинники, якими б ефективними вони не були, не створили б умов для українського національного відродження, якби ґрунт для нього не був підготовлений в самій Україні. Вирішальну роль відіграли чинники внутрішнього духовно-культурного розвитку українського суспільства.

Серед цих чинників зацікавлення народною мовою, розвиток української філології та української літератури, процес стандартизації та уніфікації української мови займає одне з перших місць. "Для етнічного націоналізму, а у багатьох випадках і для державного націоналізму, наявність окремої від інших спільної мови несе у собі явну перевагу. Оскільки людина, як правило, отримує знання мови від батьків, наявність спільної мови істотно сприяє формуванню відчуття спорідненості. Тому бездержавний етнічний націоналізм часто фокусується на національній мові" – зазначає британський дослідник С. Барбор [10].

Програма українського національного руху, якщо ми можемо про неї говорити, принаймні до останніх десятиліть ХІХ ст. мала сильний культурний, культурницький ухил, концентрувалася на розвитку мови й освітньої системи. Для українців і білорусів, яких уряд і більшість російського суспільства сприймали як частину російської нації, це мало особливе значення, тому що вони не могли відмежуватися від росіян за конфесійною ознакою і лише мова могла служити найнадійнішим маркером національної ідентичності. Подібна ситуація спостерігалася й в інших частинах Російської імперії: "після приєднання грузинської церкви до російської грузинська мова як розмежувальний критерій набула особливого значення, тим паче що російська влада невпинно дискримінувала її" [11].

Загалом, ХІХ ст. стало "золотою ерою" філології, лінгвістики та літератури, це була епоха одномовних і двомовних словників, граматики, лексиконів [12]. З середини ХVІІІ ст. у різних європейських народів відбувався процес уніфікації та стандартизації мов. Наприклад, в Англії між 1750 і 1800 рр. було опубліковано принаймні 300 граматичних довідників та словників – у 6 разів більше, ніж було доступно в попередні півстоліття [13]. Упродовж 1789 – 1794 рр. виходив шеститомний словник російської мови, а в 1802 р. була опублікована офіційна російська граматика. У 1814 р. Вук Караджич розпочав публікацію

граматики і словника сербської мови.

“Грамматика малороссийского наречия” О. Павловського, що вміщувала короткий малоросійський словник (1131 слово) була видана у 1818 р., хоча Російська Академія наук розглянула і схвалила її ще у 1805 р. Наступним кроком у процесі кодифікації української мови стала поява “Словника української мови” І. Войцеховича (1173 слова) у 1823 р. У 1855 р. видало “Словарь малорусского наречия” (А-З) О. Афанасьєва-Чужбинського. У роботі “Мысли об истории русского языка”, опублікованій у 1850 р. І. Срезневський показав принципові відмінності між російською та українською мовами. У 1861 р. у Петербурзі почав виходити журнал “Основа”, на сторінках якого публікувалися україномовні статті. У III томі “Старосветского бандуриста” надруковано “Словарь малороссийских идиомов (11127 слів)” М. Закревського (1861 р.) та вийшов перший випуск “Опыта южнорусского словаря Каленика Шейковского (А-В)”, наступні два випуски (Т-Ю) видало у 1886 р. У 1873 р. опубліковано словник “Словниці української або югової-руської мови” Ф. Піску нова (8000 слів, друге видання 1882 р. вміщувало 15000 слів).

У 1874 р. у Києві видало “Опыт русско-украинского словаря” М. Левченка (7600 слів). У 1896 р. у Києві видало перший том “Русско-малороссийского словаря” Є. Тимченка, у 1899 р. – другий том.

Наукове вивчення української мови, яке передбачало зібрання фактичного матеріалу під час польових досліджень, природно спричинило зацікавлення народною культурою, побутом та звичаями. Невипадково майже усі видатні українські філологи так чи інакше вдавалися й до етнографічних розвідок. Згадаємо хоча б ґрунтовні праці засновника українського мовознавства О. Потебні “О мифическом значении некоторых обрядов и поверий” (1865) та “Объяснения малорусских и сродных народных песен” (Т. 1-2, Варшава, 1883, 1889).

Інтерес до народної культури, звичаїв, фольклору українців зумовив появу значної кількості праць етнографічного змісту і збірок творів усної народної творчості. Збірка М. Цертелєва “Опыт собрания старинных малороссийских песней” 1819 р. вміщувала дев’ять дум та одну пісню, проте ця робота стала поштовхом для подальших етнографічних досліджень. Значний внесок у розвиток фольклористичної спадщини України зробив М. Максимович виданням таких робіт як “Малороссийские песни” (1827 р.), “Украинские народные песни” (1834 р.), “Сборник украинских песен” (1849 р.). Зацікавлення духовною спадщиною українського народу втілювалося у творчості М. Костомарова, М. Маркевича, Л. Боровиковського, Є. Гребінки, А. Метлинського, П. Куліша та ін. У 1843 р. К. Сементовський опублікував “Очерк малороссийских поверий и обычаев, относящихся к праздникам”. Вивченню української народної культури сприяла також діяльність Російського географічного товариства, етнографічна програма якого була затверджена у 1846 р. Подальші етнографічні пошуки пов’язані з іменами визначних вчених-етнографів, у першу чергу П. Чубинського та Ф. Вовка, які займалися дослідженням народного побуту і культури в руслі тогочасних наукових засад.

Поряд із мовою та звичаями, знання про спільно пережиті події також є значним об’єднуючим фактором. Тож історична пам’ять про спільне минуле слугувала одним із чинників утвердження національної ідентичності. Спогади про козацьку державу та Гетьманщину відкривали сподівання на відновлення української державності принаймні у форматі національно-культурної автономії в рамках імперії. Власне перший етап українського національного відродження пов’язаний з автономістичними прагненнями колишньої української шляхти і козацької старшини, діяльністю упродовж 80-90-х рр. XVIII ст. у Новгород-Сіверському українського патріотичного гуртка, до якого входили В. Полетика, Г. Полетика, Г. Волинський, О. Лобисевич та ін. У 1791 р. В. Капніст відвідав Берлін, де звернувся з листом до королівського канцлера графа Е. Ф. Герцберга з проханням підтримати державницькі устремління українців.

Згодом прагнення української старшини до незалежності, засновані на спогадах про славетне козацьке минуле, слабшали, але у дію вже вступали інші вагомі чинники. Епоха XIX ст. повсюдно в Європі стала часом створення національних історій і вихідним пунктом будь-якої з них була констатація існування нації [14]. Як і поява праць з мовознавства та етнографічні пошуки, написання національних історій охопило освічені прошарки практично усіх європейських країн. “Ф. Гізо, А. Мартен, О. Т’єрі у Франції, Т. Б. Маколей, Дж. Р. Грін, Г. Мейн в Англії, Д. Бенкрофт, Г. Адамс, Дж. К. Госмер у США, Й. Дройзен, Ф. Дальман, Г. фон Трейчке в Німеччині, К. Троя, Ч. Бальбо, П. Віллари в Італії, М. Погодін у Росії – це найвідоміші постаті з довгого списку імен представників “патріотичної” історіографії, які творили національні історії і, таким чином, сприяли формуванню власних “уявлених спільно” новітнього часу – націй” [15]. В Україні у 1828 р. опублікована “История руссов”, у 1822 р. “История Малой России” Д. Бантиш-Каменського, у 1842-1843 рр. “История Малороссии” М. Маркевича, та численні історичні розвідки М. Максимовича. У другій половині XIX ст. ці роботи доповнились дослідженнями В. Антоновича, М. Драгоманова, а на початку XX ст. трансформувалися у появу багатотомної “Історії України-Русі” М. Грушевського.

Паралельно йшов процес становлення нової української літератури, яка також значною мірою черпала натхнення із козацьких дум, літописів та хронік. Поява “Енеїди” І. Котляревського у 1789 р., написана на основі народної мови засвідчила виникнення нової української літератури та стала важливим фактором у процесі уніфікації та стандартизації української літературної мови. Непересічне значення мала творчість Л. Боровиковського, А. Метлинського та інших членів харківського літературного гуртка, що виник у 20-х рр. XIX ст., а також Є. Гребінки, Г. Квітки-Основяненка, П. Куліша та ін.

З першої половини XIX ст. відбувається розширення тематики творів українських авторів та

утвердження усіх літературних жанрів, українською мовою писали прозу і поезію, історичні романи та драматургію, виходили літературні альманахи й збірники, з'являлися літературні гуртки.

Формування когорти українських письменників можна розглядати як один з аспектів вкрай важливого процесу виокремлення професійної української культури: літературної, художньої, театральної тощо.

Виключну роль в процесі національного відродження відіграв особистісний фактор, уособленням якого став Тарас Григорович Шевченко. У 1840 р. вийшов "Кобзар", у якому український народ знайшов відображення свого історичного минулого та дійсність свого сьогодення, яка навряд чи могла сподобатись. Творчість Т. Шевченка стала заклик до пробудження та звільнення. "Шевченко заклав міцні підвалини модерної української літератури, а в ширшому значенні – і під українську національну самосвідомість. Шевченків заклик до одночасного національного і соціального визволення став ідеологічним наріжним каменем модерної України" [16]. Цей погляд на роль особистості Т. Шевченка поділяють і зарубіжні дослідники. На думку Е. Вілсона, "праця Шевченка заснувала повністю нову національну міфологію героїчної боротьби і підлої зради, а його рішення писати українською мовою утвердило переконання, що українська культура може функціонувати як самостійна та незалежна" [17].

Неоднозначно впливав на процес становлення українського національного відродження релігійний чинник. Загалом, релігії належить одна з основних ролей у націотворенні, прикладом цього може бути католицька церква у литовців та хорватів, лютеранська церква у фінів. Беззаперечно особлива роль церкви у підготовці національного визволення; у роки османського панування саме церква допомогла грекам зберегти віру, мову і освіченість, іншими словами – національну ідентичність [18]. Але релігійний чинник може бути одним із вирішальних у процесі націотворення лише за умови відмінності віросповідання між народами що проживають у межах єдиного територіального утворення, як це було у слов'ян та греків, що перебували під владою Османської імперії. Православна церква для більшості балканських народів була настільки важливою частиною ідентичності, що навернення до ісламу або католицизму дорівнювало зміні національності. У цьому відношенні показово, що національні розбіжності між сербами та хорватами вкоренилися насамперед через розбіжності конфесій: лише релігія – православна у сербів, католицька у хорватів – відокремлювала обидва етноси [19]. На більшій частині українських земель дієвість релігійного чинника фактично була знівельована тим фактом, що більшість українців сповідувала ту ж саму релігію, що й титульний етнос імперії. Будь-які відмінності між російським та українським православ'ям були далекоглядно знищені ще у XVIII ст. Російська офіційна ідеологія у XIX ст. успішно використовувала міжконфесійні відмінності українців у Росії та Австро-Угорщині, а православне духовенство фактично перетворилося на слухняний інструмент "лоялізації" українського населення. Цим український рух суттєво відрізнявся від національних рухів балканських слов'ян та греків, де священники відігравали досить помітну роль.

В українському націотворенні про релігійний чинник можемо говорити виключно щодо західноукраїнських земель, де у першій половині XIX ст. представники духовенства ставали провідними діячами національного відродження і більшість національно свідомої української інтелігенції походила саме з середовища уніатського духовенства. "Греко-католицьке духовенство дало власне людей, які стали в обороні українського народу на право здобувати освіту рідною мовою й у рідній школі" [20].

З огляду на глибоку релігійність більшості українських селян надзвичайної ваги набувало питання перекладу на народну мову релігійної літератури. Вперше український переклад Євангелія було оприлюднено у Відні П. Кулішем та І. Пулюєм у 1871 р. В Російській імперії поява перекладу Святого Письма українською мовою вважалася небезпечною. Зроблений у 1860 р. переклад Євангелія українською мовою П. Морачевського був опублікований лише у 1906 – 1911 рр., а його використання у церковних відправах було дозволено тільки за часів Української Центральної Ради.

Значний поштовх національному відродженню, поряд із духовно-культурними, давали також соціальні й, меншою мірою, економічні чинники. Помітну роль відіграли реформи адміністративного управління 60-70-х рр. XIX ст., у першу чергу скасування кріпацтва. Вони зумовили загальну лібералізацію політичного життя Російської імперії, що дало імпульс формуванню світоглядних орієнтирів діячів українського національного руху. Один із лідерів Київської Старої громади писав: "Ми сформувались розумово і морально під впливом селянської реформи, яка служила для нас точкою опори у всіх помислах, думках про благо народу" [21].

Зміни в соціальній структурі українського населення, зумовлені розвитком ринкових відносин та реформами, також підживлювали національне відродження. Визначну роль у цих процесах відігравало формування української інтелігенції. Саме університетські викладачі, вчені переважно гуманітарних галузей, студенти, учителі гімназій, дрібні адвокати та земські діячі протягом XIX ст. стали провідною силою українського націотворення, носіями та ретрансляторами української ідентичності. "Нації, подібні українській, фінській, чи такі як латиші, естонці були створені своїми релігійними та культурними елітами, своїми священниками і шкільними учителями" – зазначає К. Помян [22].

У деяких народів, позбавлених власної державності, так і тих, що мали її, політична та економічна еліта солідаризувалася з культурною та духовною у її прагненнях щодо національного самоствердження. Така ситуація, зокрема спостерігалася в Грузії, де національний рух аж до XX ст. був справою суто знаті та інтелігентів – вихідців із неї [23]. В Росії та Польщі, як зауважує І. Прайсел, носіями національної ідеї були добре сформовані політичні еліти, для яких ключовим аспектом ідентичності була зовнішня політика – ставлення їх власних держав до сусідів [24]. В Україні ситуація була зовсім іншою: нащадки колишньої

козацької старшини у кращому випадку зберігали українську ідентичність і обмежувалися нерішучою підтримкою національно свідомої інтелігенції. Як приклад можна навести широку меценатську діяльність Григорія Галагана. Переважно ж представники знатних родів відчували себе малоросами і не відділяли власної долі від справи служіння імперії.

Не кращою була ситуація з буржуазією. Можна зі впевненістю говорити, що національна економічна еліта України протягом XIX ст. була нечисленною і розвивалася повільно: надто високою була конкуренція з боку підприємницьких прошарків росіян, поляків та євреїв. Навіть на 1897 р. підприємницькою діяльністю займалося лише 0,19 % українців. Звичайно, істотно допомогти справі національного відродження вони не могли, та й особливо не прагнули: боротьба за національні права важко узгоджувалася з комерційними інтересами, особливо за умов самодержавства. Навіть впливова велика буржуазія, за винятком хіба що промисловця О. Алчевського, доля якого склалася трагічно, залишалася цілком байдужою до справи національного визволення свого народу.

З іншого боку, частку провини за це можна покласти й на інтелігенцію, яка не приділяла достатньої уваги популяризації української ідеї серед підприємницького прошарку. Програла вона битву і за вплив на робітничий клас – ще один соціальний прошарок, що сформувався упродовж XIX ст. Нечисленне українське робітництво досить швидко опинилося під впливом загальноімперського лівого руху.

Характерно, що стрімкий розвиток української економіки в XIX ст., як складової частини загальноімперського господарського механізму, майже не перетинався з процесом національного відродження. Г. Касьянов, зауважує, що якщо брати до уваги таку ознаку, як “спільність економічного життя”, то доведеться визнати, що “національна економіка” в Україні не склалася й понині, особливо коли зважати на той факт, що за радянських часів, тобто в епоху інтенсивної модернізації, економіка УРСР формувалася як інтегральна частина загальносоюзної економіки [25]. Проте, так само і в часи Російської імперії українська економіка та підприємства в Україні створювалися як складова частина загальноімперського ринку. Я. Грицак пише: “Росія затримувала розвиток окремих галузей, які могли б творити конкуренцію російським (як наприклад, текстильна промисловість). Конфігурація залізничних доріг в Україні часто визначалася не економічними, а військово-стратегічними потребами” [26]. Це твердження виглядає надто категоричним: задоволення насамперед військово-стратегічних потреб було загалом характерним для економічного розвитку Російської імперії, а відсутність окремих галузей може пояснюватися особливостями економічного районування імперії та формуванням ринкових механізмів. Але ми не можемо не визнати, що факт економічної залежності України ще не був достатньою мірою осмислений і оцінений українською інтелігенцією. Процес такого осмислення розкриється значно пізніше – у 20-і роки XX ст. Але у XIX ст. він лише опосередковано впливав на процеси національного відродження.

Таким чином, можна виділити три групи чинників національного відродження: зовнішні (національна політика імперій, до складу яких входили українські землі; демократичні й національно-визвольні рухи в європейських країнах, в першу чергу польський національно-визвольний рух; процес російського та польського націотворення; розквіт російської культури), духовно-культурні (історична пам'ять про спільне минуле; зацікавлення народною мовою, розвиток української філології та української літератури; поява етнографічних досліджень та історичних праць присвячених вивченню рідного краю; особистісний фактор, роль Тараса Шевченка в українському національному відродженні; релігійний чинник виключно щодо західноукраїнських земель; виокремлення професійної української національної культури), соціальні та економічні (формування української національно свідомої інтелігенції, економічне становище України, розвиток української економіки в рамках загальноімперських, а не національних інтересів; реформи адміністративного управління 60-70-х рр. XIX ст., скасування кріпацтва). Виходячи з цього можна констатувати, що українське національне відродження XIX ст. загалом вписується у процеси націотворення бездержавних народів Центральної та Південно-Східної Європи. До особливостей можна віднести виключне значення мовного і другорядне релігійного факторів, розділеність народу між двома імперіями і, відповідно, суттєву різницю у їхній національній політиці щодо українців, нейтральне ставлення до національного руху з боку політичної та економічної еліти.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – К., 1999. – С. 295.
2. Там само.
3. Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С. 533.
4. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К., 1994. – Т. 1. – 520 с., Т. 2 – 573 с.; Козут 3.-С. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної історії України. – К., 2004. – 351 с.; Його ж. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760-1830. – К., 1996. – 317 с.; М. Грушевський. Очерк истории украинского народа. – К., 1990; Його ж. Движение политической и общественной украинской мысли в XIX столетии // Украинский вестник. – 1906. – № 9; СПб., 1907; Його ж. На українські теми: “О любви к отечеству и народной гордости” // Літературно-науковий вісник. – 1907. – Т. 38; Магочій П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 97-107; Шпорлюк Р. Імперія та нації з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі. – К., 2000. – 354 с.; Шунь Н. А. Культурно-національне питання на Україні у XIX ст. // Український

- історичний журнал. – 1991. – № 3. – С. 25-33; Ї ж. Суспільно-політичне і духовне життя українців у складі Російської імперії (XIX ст.). – К., 2004. – 99 с.; *Сарбей В. Г.* Етапи формування української національної самосвідомості (кінець XVIII – початок XX ст.) // Український історичний журнал. – 1993. – № 7-8. – С. 3-16; *Його ж.* Національне відродження України. – К., 1999. – 335 с.; *Катренко А.* Початки нового етапу українського національного руху в XIX ст. // Пам'ять століть. – 1996. – № 2. – С. 23-40; *Його ж.* Український національний рух XIX ст. Частина I. Перша половина XIX ст. – К., 1998. – 89 с., Частина II. 60-90-ті роки XIX ст. – К., 1999. – 189 с.
5. *Кубайчук В.* Хронологія мовних подій в Україні (Зовнішня історія української мови). – К., 2004. – 45.
 6. *Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П.* Україна і Росія в історичній ретроспективі. Українські проекти в Російській імперії. – К., 2004. – с. 368.
 7. *Кубайчук В.* Вказ. праця. – С. 60.
 8. *Житецький П. Г.* З історії київської української громади. – Промова Павла Житецького на Шевченкових роковинах (з його посмертних паперів) // Записки НТШ. – 1913. – № 4. – Т. 116. – С. 178.
 9. *Попович М.* Нарис історії культури України. – К., 2001. – С. 293.
 10. *Barbour S.* Britain and Ireland: The varying significance of language and nationalism // Language and nationalism in Europe. – Oxford, 2001. – P. 20.
 11. *Каппелер А.* Росія як полі етнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад. – Львів, 2005. – С. 177-179.
 12. *Касьянов Г.* Вказ. праця. – С. 113-114.
 13. *Национальная идея в Западной Европе в новое время.* – М., 2005. – С. 109.
 14. *Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П.* Вказ. праця. – С. 251-252.
 15. *Касьянов Г.* Вказ. праця. – С. 115.
 16. *Грицак Я.* Нарис історії України: формування модерної української нації. – К., 2000. – С. 37.
 17. *Wilson A.* Ukrainian nationalism in the 1990s: A minority faith. – Cambridge, 1996. – P. 29.
 18. *Национальная идея в Западной Европе в новое время.* – М., 2005. – С. 493.
 19. *Помян К.* Європа та її нації. – Львів, 2003. – С. 133.
 20. *Верига В.* Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). – Львів, 1996. – С. 154.
 21. *Ющенко Г.* Записка П. І. Житецького // Архівна справа. – 1927. – № 4. – С. 19.
 22. *Помян К.* Вказ. праця. – С. 127.
 23. *Каппелер А.* Вказ. праця. – С. 179.
 24. *Prisel I.* National identity and foreign policy: nationalism and leadership in Poland, Russia and Ukraine. – Cambridge, 2004. – P. 300.
 25. *Касьянов Г.* Вказ. праця. – С. 263.
 26. *Грицак Я.* Вказ. праця. – С. 60.

Басишина Л.

ПОМІСНА УКРАЇНЬСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА В 1920 – 1921РР.

Актуальність теми обумовлена тим, що тепер в Україні існує три православних конфесії, що значною мірою заважає консолідації суспільства. Тому на часі проблема єдності православних церков і творення єдиної УПЦ.

Ця проблема досліджувалася в монографії А. Зінченка, де вона розглядалась крізь призму життєвого шляху окремого церковного діяча [1]. Окремі аспекти цієї проблеми висвітлювалися у статтях Ф. Турченка та О. Ігнатуші, Л. Пиливця, І. Преловської [2]. О. Хомчук проголошення УАПЦ 1921 р. розглядає як розкол українського православ'я [3].

Завданням статті є розкриття особливостей втілення Помісної УПЦ в 1920 – 1921 рр., значення цього досвіду для сьогодення.

Після невдалої спроби втілення цієї ідеї за часів Української Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР її реалізацією стали опікуватись в основному громадські організації. Ця робота проводилася в умовах радянської влади, релігійна політика якої була антицерковною. В ті роки держава боролася проти церкви всіма доступними заходами, зокрема розколом церкви та натравлюванням однієї церкви на іншу. Тому радянські органи спочатку цілком позитивно відносились до руху за автокефалію православної церкви в Україні [4]. Було відновлено діяльність ВПРЦ, яка, не знайшовши спільної мови з єпископом РПЦ в Україні, 5 травня 1920 р., проголосила автокефалію УПЦ. З метою набуття власного єпископату ВПЦР проводить переговори з полтавським архієпископом Парфенієм (Левицьким), який погоджується взяти УПЦ “під догляд” [5].